

Memento (me)mori, или как Горки помни Чехов

Людмил Димитров

Това, което пишат (...) за мен е невярно,
макар и да го пишат очевидци.

А. П. Чехов в писмо до А. С. Суворин от 16 ноември 1900 г.

Страшно много повърхностни неща, лъжи, неточности, а понякога
и чисти глупости могат да се срещнат в спомените за Чехов.

Иван Бунин, „За Чехов“

Проблемът, свързан с жанровата кодификация на мемоара, с неговата граничност между документалистиката и фикцията, тоест между достоверността и измислицата, е обговарян много пъти в европейското литературознание и в теоретични, и в чисто практически ракурси. Особен традиционен дял от големия его-текстуален корпус на руската словесност през XIX и XX век са спомените, писани по повод смъртта на някоя призната обществена фигура на изкуството, културата или науката, стараещи се както да увековечат образа – да съхранят паметта за напусналия живота заслужил авторитет – така и да укрепят собствения му персонален мит като работеща (прагматична) част от поддържащата идентификационно-то съзнание митология на нацията. В този текст бих искал да обърна внимание на един сравнително рядко изтъкван аспект от спецификата на мемоара, с който той функционира в двупосочна его-перспектива: как, освен че реконструира някаква креативна, „квазибаладична“ визия за обекта на спомена („съживява го“), той вторично, възвратно-рефлекторно актуализира психопортрета на субекта на разказа, тоест на своя автор. Защото самият жанр предполага двойна лингвистична реалност, при която едновременно с неизбежната ретроспекция във времето на мъртвия езикът на мемоариста изговаря и настоящето, в чието пространство тече спомнянето. Така жанрът имплицитно успоредява огледален персонажен портрет, подобен на психическа илюзия: четейки, можем да следим както сюжета на този, когото визира споменът, така и сюжета на този, който си спомня. В случая за мен по-интересен е вторият сюжет, доколкото ще става дума за записките, направени от А. М. Горки по повод смъртта на А. П. Чехов. По тях могат да се проследят повечето предимства, но и опасности на жанра, основани върху представата за *езика като власт*. Вълнува ме странният *феномен на спомена*: как се случва така, че веднъж записан, тоест

превърнат в мемоар, той неизменно обективира субективното, въздига го в ранг на институция. По този начин рискът да бъде узаконена манипулацията като истина от първа инстанция, а с нея и едностранчивите проекции на избирателната памет да се възприемат като веднъж завинаги установени факти от особена важност, е твърде реален. С други думи, тревожното литературоведско питане е как да мислим спомена, особено в претенциите му на биографема – какво да помним, докато го четем, и каква информация той имплицитно съдържа извън основния си разказ? И най-сетне може ли авторитетът на мемоариста да въздейства като obsesivna идеологическа преса върху съзнанието на възприемателя, внушавайки му неравностоен, подценен образ на героя в полза на преувеличените си собствени достойнства?

Но преди това как възникват Горкиевите мемоарни записки, или няколко аналитични аргумента за тяхното историческо основание.

Максим Горки оставя спомени за много свои съвременници, които надживява, повечето – знакови личности на времето не само в руски, но и в световен контекст. Сред тях представително място заемат литераторите: Лев Толстой, Леонид Андреев, Александър Блок, Сергей Есенин, Михайло Коцюбински. В тази поредица са и размислите му за Чехов. Съпоставени с текстовете за другите изброени писатели и поети обаче, а и на фона на твърде близките им отношения, тези писмени свидетелства се отличават с трудно обяснима небрежност и литературна неиздържаност, за която допринася както неумесната фрагментарност (буквално накъсаност), така и непоследователността, и дори недостатъчната им организираност около фигурата на Чехов; в тях мемоаристът по-скоро се задоволява с привездане на незначителни и трудноустановими детайли от живота и поведението на своя именит предходник, не съвсем подходящо травестиран като хуморески. Веднага след фаталния 2 юли 1904 г., когато в немското градче Баденвайлер Антон Павлович издъхва и вестта за кончината му се разпространява из Русия, отвсякъде започват да пристигат съболезнователни телеграми, публикуват се некролози, пишат се и първите спомени за него. До края на годината списъкът на публикациите по повод смъртта му надхвърля шейсет.¹ След известно време последователно започват да се появяват по-цялостни мемоари на много от близките му приятели и познати, най-ценни от които днес, след естественото им отсяване от времето и с по-голяма документална и литературна стойност, можем да открием тези на И. А. Бунин, А. И. Куприн, Л. Н. Андреев, А. С. Суворин, К. И. Чуковски, В. И. Немирович-Данченко, К. С. Станиславски. Със сериозни уговорки и уточнения са приемливи и силно белетризираните и на места спорни фантазии на Л. А. Авилова, подвели в уж несъмнената си достоверност дори такъв изтънчен естет и стилист като Бунин. Не бива също да се подминават и кратките, пълни с мрачна претенциозност и все пак ценни наблюдения на Зинаида Гипиус. На този фон би било

¹ Виж: Бушканец 2007, с. 218.

неестествено Горки – един от най-близките приятели на покойния писател и драматург – да не даде своя принос в опазването на живия му образ. Но по своята непълнота и стерилност неговите записки остават далеч несъпоставими с трудовете на изброените по-горе автори. Още в началото на запознанството им той споделя в писмо до Чехов, че иска да напише голяма студия за творчеството му, но така и не написва. Сега, когато има всички основания да изпълни отложено по-рано намерение, Горки отново мълчи. Вместо това в края на 1904 г. първо чете публично, после издава въпросните спомени от няколко странички, а след 18 години ги допълва с още няколко странички. Така през 1923 г. за пръв път е отпечатан пълният текст на очерка, озаглавен „А. П. Чехов“, както го знаем и днес – тоест в окончателния му вид. Аналитичният подстъп към него поставя въпроси от различно естество и без да се опитвам да ги подреждам в строга логическа последователност, все пак бих формулирал основните от тях по следния начин: защо спомените на Горки за Чехов са оскъдни и защо в тях липсва вдъхновение; на какво се дължи тази негова изненадваща несловоохотливост в сравнение с почти неовладяната логорея в писмата му до Чехов? Ако преброявам правилно, личните им срещи, по много причини непостоянни и концентрирани в отделни периоди между 1899 и 1904 г., са близо двайсет, а времето, което двамата прекарват заедно в Ялта, Москва, Нижни Новгород, Гаспра и Кавказ е общо около една година. Освен това те споделят немалко успехи и разочарования, правят си и взаимни неформални жестове – Чехов се отказва от титлата почетен академик от солидарност с Горки, а Горки дава на прокурор издателя А. Ф. Маркс с обвинението, че той обира труда на Чехов, откупувайки на безценица авторските права за произведенията му.

Откъде обаче идва разминаването между очакванията за по-друг тип мемоари и това, което Горки написва?

Приятелството между двамата писатели до голяма степен се вмества в рамките на его-текста: то започва като кореспонденция, продължава като лични срещи и разговори (някои от които записани) и завършва като спомени. Тоест, преди да стигнем до коментираният тук очеркови записки на Горки за Чехов, като читатели ние разполагаме със стотици страници фиксиран его-дискурс, от една страна отразяващ отношението (тона) на двамата помежду им, но и друг, неподправен, съдържащ по-различна оценка, оставена от всеки поотделно в писма до трети адресати – благодарно разнообразие от гледни точки, в чието пресичане можем да изградим значително по-обективна оценка за това как действително единият възприема другия. Но и още нещо. Тъкмо това писмовно наследство позволява да проследим неочакваната и трудно предвидима промяна в реториката на късния Горки спрямо времето, в което Чехов е негов жив събеседник. Алексей Пешков, неполучил образование, но силно амбициран в литературата млад човек, в началото търси подходящата авторитетна фигура, към чиято ерудиция да се прикрепи (да ѝ подражава, ползвайки я назаем) и я открива в лицето на Чехов. (Л. Н. Толстой тогава е все още на непристъпен пиедестал.) Двамата разменят първите си писма през 1898 г.,

без да се познават лично, дори без да са виждали портретите си². Известни са един на друг само през художествените си текстове и като имена. В тази съвсем ранна преписка, в сравнение с дружелюбния, типично самоироничен, но и респектиращо висок, самоуверен тон на Чехов, Горки е склонен към доброволна самоунизителна сервилност: „Аз съм много не-леп и груб човек, а душата ми е неизлечимо болна“; „Аз съм самоук, трийсетгодишен съм“; „Вие казвате, че съм умен – на това място се смях. Стана ми весело и тъжно. Аз съм тъп като локомотив“; „Аз по природа съм фантазьор“; „Аз съм повече читател, отколкото писател“ (Горки – Чехов 1937, 11, 13, 18–20). И съответно: „Вие сте мощен талант“; „Вие, струва ми се, сте първият свободен и напълно безстрашен човек, когото съм виждал“; „Аз, друже мой, Ви обичам, обичам Ви много, силно, обичах Ви още когато не Ви познавах, откакто се запознах с Вас, Ви обичам още повече“ (пак там, 14, 22, 34). Ако внимателно анализираме дори така подбраните и изглеждащи тенденциозни откъси, ще забележим нещо на пръв поглед убягващо. Съзнанието, че Чехов е склонен да кореспондира с Горки, да чете писмата му, да бъде от срещнатата страна, по особен начин прави Горки не само по-самоуверен в творческите си възможности, но и по-смел в мечтите си, в мислите си, а зад самоупреците му прозира една доста опасна суета. Преследваното „влизване в кожата“ на Чеховия авторитет може да се види дори в уж безобидния подпис на Горки, съставен от инициалите „А. П.“ („А[лексей] П[ешков]“), които невинно, но знаково контаминират тези на Чехов: „А[нтон] П[авлович]“ – каламбур, издаващ подсъзнателни психологически домогвания (нещо като присвояване на чужда самоличност).

Но как се трансформира споделяната свръхконфиденциалност на предания млад приятел, след като по-възрастният трагично умира? Нека се вгледаме в мемоарите на Горки.

Сред първите въпроси, възникващи в съзнанието на читателя, е какво научава той за самия Чехов от Горкиевия текст? От идентичните спомени на други техни съвременници можем да възстановим много от външните характеристики на писателя, да си го „представим“ чрез поведението, типичните му жестове, реакции, остроумни забележки, навици. Бунин например говори за смеха, ръста, ръцете, мълчанието, дори за „суетата“ му. Той ни е оставил и задълбоченото си наблюдение, че лицето на Чехов се променя всяка година. Записките му са проникнати от „чеховско настроение“. Куприн също полага старание да реконструира с педантична точност фигурата, походката, очите, положението на главата, челото, дори ушите на Чехов. Гипиус предава впечатлението си, че Чехов не само няма „бели коси“, но и че „сякаш по природа е без възраст“ (Гипиус 1991, 384). Разбира се, това е един от възможните подходи. За духа, обаянието, таланта на Чехов може да се говори и аналитично, без да се засяга външни-

²Тогава Горки е на 30, а Чехов – на 38 години. По-късно те, както е известно, си разменят и портретите.

ят му образ. И все пак мемоарният жанр има свои закони, които включват изискването за подобни характеризиращи детайли. При Горки нещата стоят по-различно. Допълването на записките на два етапа – веднъж десет години след смъртта на Чехов (1914) и втори път преди да ги издаде през 1923 г. – е жест, който говори, че тези спомени го вълнуват, той иска да затвърди авторитета си през този на гениалния си съвременник, с помощта на чиято естетическа платформа формира своята и дълго я ползва почти непроменена, но сами по себе си *спомените за Чехов не му се отдават*. Характерно за неговия подход е общото говорене – без начало и край, липсата на стройна структура, по-скоро хаотични бележки, правени небрежно и неподредени в никакъв логичен ракурс. Не бива да се забравя, че Чехов умира в навечерието на поредната революционна обстановка в Русия, която Горки прегръща с охота, а очеркът се появява вече в съветско време, когато темпоралната дистанция все още не е голяма, но идеологическата се е превърнала в пропаст, сменила не само оценката, но и говоренето за редица класически автори, сред които и Чехов. Някак извинително бихме могли да допуснем, че Горки не съвсем подходящо конструира разказа си по законите на белетристиката, дори по тези на „житието“, избирайки позитивни, но безлични моменти от живота на героя, обслужващи предпоставено намислена възпитателно-сугестивна теза. По този начин в повествованието се промъкват опасни тенденциозни намеци за Чехов като идеолог с класово мислене – например епизодът с издателя на популярно списание, за когото Чехов уж казва неодобрително: „Баща му с галоши е ходил, а той лачени обувки носи“ (Горки 1963, 64). По-късно, изпадайки в явно безсилие как да продължи (финал записките изобщо няма), той започва да влага в устата на героя си неточни, но ясно припознаваеми цитати от собствените му пиеси („Вуйчо Ваня“, „Три сестри“), за да докаже убедително обикнатия по-късно от социалистическия реализъм принцип за „единство на живот и творчество“ при „демократичните“ писатели, подменяйки същевременно жанра на мемоара с критически бележки: „Много от тях (героите на Чеховите драми – б. м., Л. Д.) красиво мечтаят за това колко хубав ще бъде животът след двеста годни, но на никого през ум не му минава елементарният въпрос: кой все пак ще го направи хубав, ако ние само си мечтаем?“ (пак там, 69). А след още един фрагмент се случва нещо наистина поразително – Горки деликатно се усъмнява в Чехов, подценява литературния му принос, за да стигне до буквално превъзнасяне на себе си: Толстой споделил пред Чехов, че не може да понася Горки, но Чехов му възразил, изказвайки възхищението си от него и в крайна сметка свежда ролята на Антон Павлович едва ли не до свой личен апологет.

Корней Чуковски прокарва уместна и доста остроумна диференциала между тълкувателите на Чехов: той ги разделя на „два враждуващи лагера: такива, които „чувстват Чехов“ и такива, които „не го чувстват“ (Чуковски 1967, 96). Всъщност, по-точно става дума за *(не)разбиране*. Ако за миг напуснем пространството на спомените и се пренесем обратно в актуалната кореспонденция на двамата, но този път не само в писмата, кои-

то си разменят взаимно, а и в онези, които си пишат с трети лица, ще забележим интересни намеци и детайли, представящи по-реалистична картина на мненията им един за друг. Доколкото в случая повече ме интересува променящото се поведение на Горки, ще цитирам няколко показателни момента. Още през втората половина на ноември 1898 г., преди да са се запознали лично, той пише на Чехов: „Както и да ви хвалят – все пак недостатъчно ви ценят и, струва ми се, лошо ви разбират. Аз лично не бих искал да служа като доказателство за последното“ (Горки – Чехов, 11). В следващо писмо – от 3 януари 1899 г., основното, което Чехов иска да сподели с Горки, се концентрира във фразата: „По всичко изглежда, че Вие не ме разбрахте добре“ (пак там, 15). Следва показателната реакция, когато след силно настояване Горки най-после е получил портрета на Чехов и предава така първата си реакция на изображението му: „Видях портрета ви (...). Дълго го гледах и нищо не разбрах. Е, хубаво, и това ще стане. Вярвайте ми. Аз мога да съчинявам, но не умея да лъжа и никога на никого не се подмазвам“ (пак там, 19). За съжаление настъпва момент, когато Горки става не само трибун на властовите партийни лъжи, управляващи руското общество, но е и дълбоко убеден в тяхната правдивост и „прогресивност“. Личността и идеите му дотолкова се догматизират, че несъстоятелните му мемоари за Чехов започват да се налагат като едва ли не най-точната документална реконструкция на образа на великия драматург и писател. За достоверна в тях и то в най-рано написаната част, може условно да се приеме не конкретиката, а общата афористична атмосфера, в която е ситуиран образът на Антон Павлович, отговаряща адекватно, макар и едностранчиво, на неговата художествена природа – писател, зареден с идеи, но някак раздаващ се лекомислено на всеки срещнат. Нещо подобно, макар и в съвсем друга перспектива, споделя и И. Бунин, според когото „независимо, че Чехов вече стоеше високо в литературата, заемайки свое специално място, той все пак не си даваше сметка за своята ценност“ (Бунин 1967, 203). Горки, напротив, в по-нататъшния ход на мислите си все повече свръхстойносттава собствената си писателска креатура. Л. Е. Бушканец припомня, „че през 1905 г. най-радикалните слоеве от обществото започват да смятат, че Чехов като писател е остарял. Интерес към Чехов загубва и Горки. На 2 юли 1905 г. един от гостите му се опитва да поведе разговор за Чехов, но Горки не реагира по никакъв начин, а М. Ф. Андреева обяснява на изумения поклонник на Чехов, че времето на този писател е отминало“ (Бушканец 2007, 221). От своя страна, още в началото на приятеляването им Чехов също има немалко възражения спрямо напористото поведение на по-младия си почитател, особено в неистовите му претенции да бъде възприеман като първокласен писател. Помним както обвиненията в „провинциализъм“, така и нееднократния съвет Горки да напусне Нижни Новгород и да заживее в столицата сред автентичната и необходима му атмосфера на литераторите. Доста тънка ирония има и в почти гоголевското определение, напомнящо за двете лекомислени дами от „Мъртви души“: „Горки е много интересен човек и приятен във всякакъв смисъл“ (до В. М. Соболевски, 2 април 1900. В: Гор-

ки – Чехов, 106). А на 7 декември 1901 г. съобщава на съпругата си О. Л. Книппер: „Преди малко разговарях по телефона с Л. Толстой. Четох му края на повестта „Тримата“ от Горки. Напълно дивашка работа. Ако не го бе написал Горки, никой нямаше да го чете“ (Горький – Чехов, 111).

Защо се случва така и дали причина е само това, че егo-дискурсът във времето на съветския тоталитаризъм е подозиран като потенциално опасен, подтикващ към размисли и индивидуализъм, или в случая с Горки има и още нещо? Ако приемем спомените за Чехов като индиректен психопортрет на техния автор, то след смъртта на Антон Павлович през 1904 г. и особено при първото им дописване през 1914, когато между живите вече не е и последният респектиращ авторитет на XIX век, Лев Толстой, и стигнем до 1923 г., когато ги издава в каноничния им вид, той постепенно се утвърждава във властовата йерархия, налага не само доктрината на ново литературно направление, изключващо Чеховата поетика, дори враждебно към нея, но и старателно се опитва да оневини познанството си с колосите на класическата литературна епоха в полза на новото си кариеристично статукво. Подобна тенденция прави впечатление много отрано и още през 1906 г. Ф. Батюшков отбелязва фалша на написаното от Горки: „Единствено Горки привежда няколко анекдота в стила на разказите на самия Чехов – за вбесилия се редактор на списание, който замеря с преспапието ужасно досадната посетителка. Може да се допусне, че разказите на г-н Горки са написани от един талантлив автор с известна белетристична окраска. Но във всеки случай тези анекдоти стоят самотно сред обширния материал от спомени за Чехов, които свидетелстват, точно обратното, за неговото изумително търпение и сдържаност по отношение на всякакъв род посетители“ (Батюшков 1906, 3). Разликата между двамата писатели е очертана не по-малко експресивно и от Корней Чуковски в следната реципрочна перспектива: „Горки беше слабохарактерен, лесно се поддаваше на чуждо влияние. Чехов имаше железен характер, несъкрушима воля. Дали пък не затова Горки възпяваше силните, волевите, могъщите хора, а Чехов – слабите, безпомощните“ (по: Розовски, 1996, 307). Най-сетне и последният засега, може би най-педантичен биограф на Чехов, Доналд Рейфилд, предлага многозначното си метафорично наблюдение, визиращо буквално битката за монопол върху паметта за Чехов, разразила се след образуването на двата лагера от писатели, родени в Русия – руските и съветските: „Бунин и Горки започват да изпитват взаимно недоверие, което прераста във война, когато Бунин оглавява корпуса на писателите емигранти, а Горки – съюза на болшевишките писатели. Куприн, лишен от Горкиевия екстремизъм и от Буниновата изтънченост, по природа е шут. В тези писатели Чехов вижда не съмишленици, а гении още в процеса на самото им формиране. Впоследствие Горки ще се окаже Юда, а Бунин – Петър на Чеховианската църква“ (Рейфилд, 2006, 635).

Остават дилемите: споменът достоверно ли помни смъртта и сложна мистична инициация или елементарна психологическа манипулация е модусът *memento memori*. Завършвам с тях, защото, както твърди самият Чехов, важни са не отговорите, а правилно поставените въпроси.

ЛИТЕРАТУРА:

- Батюшков 1906.** Батюшков Ф. А. П. Чехов по воспоминаниям о нем и письмам. В: На памятник А. П. Чехову: Стихи и проза. СПб., с. 3.
- Бунин 1967.** Бунин И. А. Собрание сочинений в девяти томах. Том девятый. М.
- Бушканец 2007.** Бушканец Л. Какие мемуары написаны о Чехове и можно ли им верить? В: Чеховиана. Из века XX в XXI. Итоги и ожидания. М., с. 206–230.
- Гиппиус 1991.** Гиппиус Зинаида. Стихотворения. Живые лица. М.
- Горки – Чехов 1937.** М. Горький и А. Чехов. Переписка, статьи и высказывания. Под редакцией С. Д. Балухатого. М.-Л.
- Горки 1963.** Горький М. А. П. Чехов. В: Литературные портреты. М., с. 56–76.
- Рейфилд 2006.** Рейфилд Дональд. Жизнь Антона Чехова. М.
- Розовски 1996.** Розовский Марк. Чтение „Дяди Вани“. Нью Йорк.
- Чуковски 1967.** Чуковский Корней. О Чехове. М.